

Krajina VI. Krajina budoucnosti – budoucnost krajiny?

Pohled na českou krajinu z odstupu zřetelně ukazuje, že diskontinuita politického vývoje hrála a dosud hraje významnou roli nejen v koncipování vývoje různých společenských oblastí, ale i v koncipování politiky práce s krajinou. V počátcích popřevratového období (po r. 1989) se politika krajiny zaměřila na nápravu některých destrukcí způsobených v krajině totalitním režimem. A také na obnovu povědomí krajiny jako součásti národní kultury a věci veřejného zájmu. Následující vývoj odsunul krajinu do pozadí politického zájmu a přesunul ji do působení volného trhu. Praxe ukazuje, že se takto jednostranně problematika vývoje a využívání krajiny řešit nedá. V poslední době se dokonce objevila různá obskurní prohlášení některých českých politiků o ohrožení svobody lidstva v důsledku šetrného využívání přírodních zdrojů a ohleduplného zacházení s životním prostředím v neširším slova smyslu, tedy i s přírodou a krajinou. O nesmyslnosti takových populistických proklamací není třeba diskutovat. Tato prohlášení ale svědčí o tom, v jaké politické atmosféře se dnes tematika krajiny v České republice nachází. Tradici a úloze krajiny v české kultuře tato prohlášení neodpovídají, spíše naopak.

Potřeba změny

Nutnost přehodnotit postoje a přístupy k zacházení s krajinou v naší zemi stále narůstá. Stupňuje se totiž rozpor mezi člověkem jako zodpovědným uživatelem krajiny a krajinou jako prostorem, ve kterém je možné spokojeně a na dobré úrovni žít, pracovat, vzdělávat se a trávit volný čas. A zároveň stoupá i rozdíl mezi ČR a těmi evropskými zeměmi, které změnily vztah

ke své krajině již před desítkami let. A je to znát nejen na jejich krajině, ale i v jejich kultuře, v níž má krajina své pevné a nepostradatelné místo. V těchto zemích také čerpala inspiraci Evropská úmluva o krajině. Současná vláda ČR ve svém programovém prohlášení rozhodla, že se touto cestou vydá, ale její výchozí pozice pro řešení aktuální problematiky české krajiny není ovšem příliš optimistická. Ve srovnání

s mnoha ostatními vyspělými zeměmi má podle mého názoru ČR handicap hned ve dvou oblastech:

- Není u nás v dostatečné míře vyvinuto obecné povědomí hodnoty krajiny jako kulturního statku a součásti života obyvatel. Jen malá část společnosti si uvědomuje, že krajina patří do společně sdíleného kulturního dědictví a k pilířům národní identity. To se projevuje: v nedostatečné úrovni dosavadní legislativy, neuspokojivé úrovni politického rozhodování o krajině a mnohdy i v obstrukčních postojích některých politiků a politických uskupení při rozhodování o záležitostech týkajících se krajiny; v nepocitování odpovědnosti uživatelů brát krajinu jako kulturní statek a veřejný prostor při jejím využívání; v nedostatečné úrovni občanského povědomí o krajině jako vlastním životním prostředí a domově.

- V ČR dosud vládne přesvědčení, že krajina je k volnému použití. V tomto směru je pro českou situaci typická absence struktur systémového řízení a cílevědomé práce s krajinou a neochota k jejich vytvoření; a nedostatečné využívání nástrojů aktivní práce s krajinou – především vědeckého výzkumu, prostorového/krajinového plánování a zajištění údržby a rehabilitace krajiny poškozené v minulosti neváženými způsoby využívání.

Nedostatek těchto základních atributů ve vztahu ke krajině a aktivní práce s krajinou vytváří u nás ve srovnání s jinými evropskými zeměmi atmosféru všeobecného nezájmu, nezodpovědnosti a nedbalosti, nahrává různým jednostranně exploatačním tendencím i nekalým praktikám nejen při současném využívání krajiny, ale i při řešení problematiky nápravy starých ekologických zátěží.

1 Převážně zemědělsky využívaná krajina v okolí Chvalšín s relativně zachovanými prvky tradičního rázu. CHKO Blanský les. Foto M. Palouduvá

Co s tím?

Změna přístupů k řešení problematiky české krajiny není jednoduchou záležitostí. Všechny aspekty mají totiž politické, ekologické, ekonomické, společenské i kulturní souvislosti. Prvořadým požadavkem je zajistit jejich soulad a vzájemnou provázanost. To je věcí jasně formulované krajinné politiky, která by měla podle zkušeností z ostatních vyspělých zemí vycházet z několika základních principů:

- Krajina je věcí celospolečenského významu. Je proto třeba, aby se práce s krajinou (využívání i ochrana) stala věcí zájmu celé společnosti.

- Na řešení problematiky krajiny je třeba zajistit spolupráci všech odvětví národního hospodářství, jejichž činnost se krajiny dotýká – především těch, které do ní při své činnosti zasahují. Politická zodpovědnost neleží pouze na ministerstvu životního prostředí, ale na všech rezortech, které v krajině působí a svou činností ji ovlivňují.

- Politická rozhodování o krajině musí být podložena nikoli jednostrannými ekonomickými zájmy, ale co nejobektivnějším hodnocením funkce krajiny jako veřejného prostoru. Účast veřejnosti a expertních poradních sborů v procesu rozhodování o politice krajiny je běžnou praxí v zemích, kde je kultura krajiny na vysoké úrovni.

Při plném respektování národních okolností by se měl při zpracování koncepce národní politiky krajiny zohlednit přístup navržený v Evropské úmluvě o krajině. Ta vychází ze širokých celoevropských zkušeností a staví na příkladech zemí, které se s podobnými problémy krajiny musely vypořádat již dříve. Bohužel se zdá, že nezájem patří k běžným českým postojům. Zkušenosti a mezinárodní spolupráce ale mají nedocenitelné výhody, k nimž patří mimo jiné i finanční podpora různých krajinných programů ze strany Evropské unie.

Jak na to?

Aby se moderní politika týkající se krajiny mohla v ČR skutečně prosadit a realizovat, bude třeba dosáhnout změny ve čtyřech směrech:

- **Povědomí krajiny jako součást kultury**

Způsob zacházení s krajinou je výrazem kulturní úrovně společnosti, uživatelů krajiny i politiky a jejich výkonných orgánů.

Soudobý vývoj v moderních demokraciích ukazuje zcela zřetelně, že společnost považuje krajinu a zacházení s ní za součást své kultury a její smysluplné využívání a ochranu za přirozenou součást vlastní zodpovědnosti. Takový přístup byl v dřívějších dobách mnohem běžnější i v českých zemích a krajina byla mimořádným zdrojem inspirace národní kultury. Totalitní režim ve druhé polovině minulého století tento vztah rozvrátil spolu s likvidací selského stavu a jeho majetkové a podnikatelské struktury. Jednostranně ekonomicky motivovaný přechod z totalitních do tržních struktur po listopadu 1989 obnovil vztah společnosti ke krajině nepochopitelně. Spíše naopak – jen prodloužil období odcizení člověka, zatím o dalších 20 let. Teprve v poslední době si česká společnost začíná uvědomovat tento kulturní rozdíl. Příkladem jsou občanské iniciativy v obcích, které odmítají dále žít ve výrobním prostoru velkopodnikatelských zemědělských subjektů a rozhodly se obnovit v okolí své obce krajinu jako kulturní prostor. Není to jednoduché. Roztříštěná majetková držba půdy, nedostatek finančních prostředků obcí, absence pracovních příležitostí na venkově a odchod jeho obyvatel do měst, nezájem velkouživatelů zemědělské půdy (většinou nikoli majitelů, ale nájemců) a nedostatečná podpora občanských iniciativ ze strany politiků jsou jen některé z aspektů, které stojí v cestě obnovy. V dlouhodobě deformovaném konfrontačním českém politickém prostředí se na této situaci mnohdy přizívají různí populisté, kteří pod heslem zdravého rozumu prosazují pro krajinu a společnost velmi nezdravá opatření. Takovým tlakům se dá čelit jedině zvýšením obecného povědomí významu krajiny, jejím přijetím jako podstatné součásti identity obce či regionu. Občané a společnost jako celek musí dát najevo, že jim na krajině záleží. Velký dluh mají v tomto směru česká média, pro která zřejmě krajina a způsoby jejího využívání nejsou dostatečně zajímavým tématem. Nestálo by za úvahu zamyslet se hlouběji nad českou kulturní historií a jejími vztahy ke krajině?

- **Konsenzus proti konfrontaci**

Nápadným jevem současné české společenské situace je také návyk konfrontačních

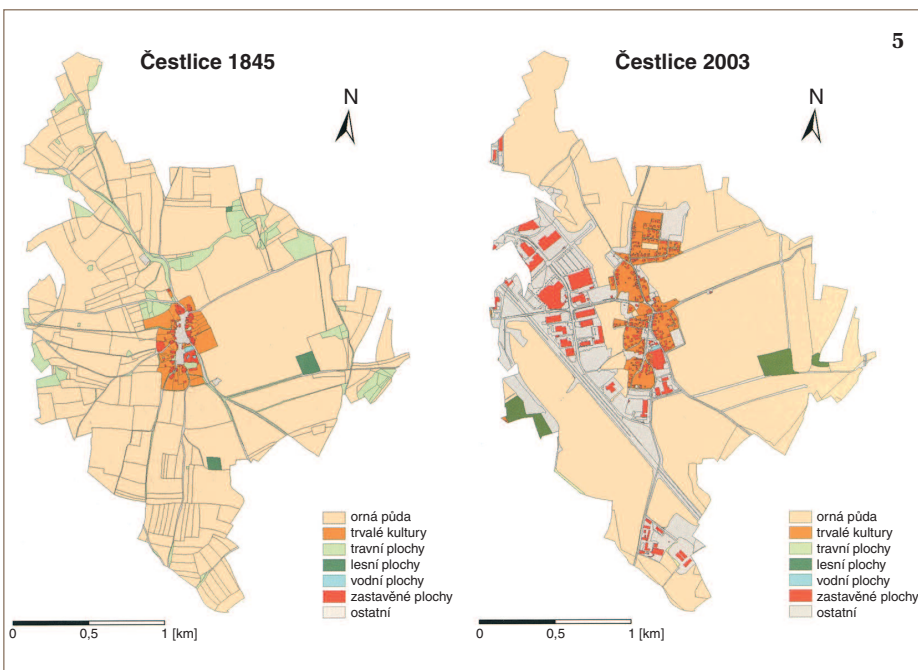
2 a 3 Eroze. Kyjov na Moravě.

Snímky M. Pospíšila

4 U severovýchodního okraje Prahy se rozkládá Jenštejn, obec s radiálně řešeným půdorysem. Představuje až modelový příklad různých stavebních fází – dnes poněkud zanikají zbytky středověkého hradu v centru historické části, vpředu dominuje zemědělský areál, vpravo se táhne nová výstavba jako spíše negativní ukázka urbanizace. Foto M. Gojda

5 Čestlice jsou typickým sídlem v těsné blízkosti velkoměsta (Prahy) s poměrně kvalitní zemědělskou půdou. Změny ve využití krajiny a struktuře ploch v tomto katastrálním území proběhly v posledních asi 15 letech. Především došlo k podstatnému nárůstu zastavěných ploch vzhledem k výborné dopravní dostupnosti (dálnice D1). Významné také je, že nejde o požadavky místních, ale o typický výsledek suburbanizace zaměřený v tomto případě více na obslužnou než na obytnou funkci území. Podle: Krajina v České republice, Ministerstvo životního prostředí (2007), z archivu autora (obr. 1, 4 a 5), není-li uvedeno jinak

způsobů jednání na všech úrovních politického rozhodování. Není pochyby o tom, že právě tato strategie je příčinou, že se po nezvykle dlouhou dobu nedaří zpracovat smysluplnou verzi krajinné politiky. S výjimkou rozhodnutí o nápravě starých ekologických zátěží nebyly v ČR dosud stanoveny žádné pevné strategické cíle pro nakládání s krajinou. A i náprava starých škod se rok za rokem odkládá a naděje na její uskutečnění se zmenšuje s tím, jak se realizace stává předmětem politických a obchodních licitací, pod jejichž vlivem se vlastní smysl nápravy škod a obnovy krajiny vytrácí. Zato roste počet případů nových, zejména v podobě agresivní výstavby ve volné krajině, záboru krajiny pro příměstskou výstavbu, prosazování staveb v národních parcích apod. (viz Živa 2011, 5: 224–226). V těchto souvislostech používané jednání vyjadřuje snahu jednotlivých podnikatelských subjektů maximalizovat vlastní prospěch bez ohledu na

obecný zájem. V české krajině má tento postup velmi kontraproduktivní výsledky. Maloplošná česká krajina, jak v částech, tak vcelku, vždy byla a stále je vhodná pro víceúčelové využívání. Příklady jednoúčelového znásilnění naší krajiny v uplynulých desetiletích i v současné době jsou výmluvné. Opakované pěstování průmyslových plodin na stahektarových lánech není ani při vysokých dávkách umělých hnojiv totéž jako střídání osevních postupů prověřených staletou zkušeností udržování úrodnosti půdy. Poučení při rozhodování o dalším využívání krajiny se ale samo od sebe nedostaví. Konsenzuální přístupy a sdílená zodpovědnost uživatelů, politických složek a veřejnosti při rozhodování nenašly dosud v této zemi prostor pro uplatnění. Zdejší demokracie dává dosud přednost jiným postupům, bohužel často přístupným i pro různé korupční praktiky. Ty se ve výsledku příliš neliší od praktik dřívějšího totalitního režimu. Sdílená odpovědnost za krajinu a snahy o konsenzus jsou v mnoha vyspělých zemích základní strategií při jednání o krajině, což vychází z prosté zkušenosti, že se v atmosféře spolupráce dosahuje mnohem lepších

výsledků než při konfrontaci. Je na uživateli české krajiny a na politických složkách všech úrovní, aby se takové postupy zavedly. Odměnou bude lepší kvalita krajiny a důvěra občanů, že krajina této země je v dobrých rukou.

● Vědecké informace

Aktivní práce s krajinou se v současné době neobejde bez vědeckých informací. Pozvolný vývoj krajiny se stal dávnou minulostí a dynamika změn je mimořádná. Za této situace nelze vystačit s obecnými popisnými informacemi. Rozhodování o vývoji a využívání krajiny musí vycházet z vědeckých poznatků, které umožňují chápat krajinu jako integrovaný funkční systém. Data poskytuje především ekologie krajiny – obor, který studuje vztahy v krajině, její změny a vývoj a ekologické souvislosti. Zároveň integruje výsledky studií o různých způsobech využívání krajiny a umožňuje zavádět je do jejího řízení vývoje. Německo, Nizozemsko, Velká Británie a Dánsko jsou vedoucí evropské země v krajině ekologii. Mohou nám být příkladem nejen v organizaci a dosahovaných výsledcích výzkumu, ale i v jejich aplikaci na politické řízení práce s krajinou.

Česká republika nemá v současné době k dispozici dostatečně silné pracoviště vědeckého výzkumu pro obor ekologie krajiny. Dřívější ústavy Akademie věd zabývající se výzkumem krajiny (Geografický ústav, Ústav ekologie krajiny) byly zrušeny nebo se změnila jejich pracovní náplň. Náhradní pracoviště v rezortu Ministerstva životního prostředí se pro názorové neshody nepodařilo vytvořit. Pracoviště ekologického výzkumu krajiny na přírodovědeckých fakultách některých univerzit existují, ale jsou personálně nedostatečně obsazena. V důsledku toho se sotva mohou v potřebném rozsahu podílet na vývoji nových informací pro politické a odborné rozhodování. S jejich účastí na evropských výzkumných programech je to podobné. Český přínos k rozvoji jak české, tak i evropské ekologie krajiny je tudíž nevelký. Ostatně i ze strany české politiky se příliš neprojevuje poptávka po ekologických poznatcích o krajině. Jak dlouho např. ještě bude příslušným ministerstvům a uživatelům krajiny trvat, než dojdou k poznání, že k trvale udržitelnému využívání krajiny je třeba mít nejen ekonomické znalosti, ale také informace vycházející ze systematického výzkumu ekologických vztahů v krajině?

V současné době je v české krajině asi nejaktuálnější způsob hospodaření se zemědělskou půdou. V poválečné Evropě bylo v 50. letech 20. stol. vypracováno hodnocení krajiny a stanovišť, které formou mapových podkladů shrnulo všechny výsledky potřebné pro správné zemědělské využívání krajiny včetně obdělávání půdy a pro krajině plánování (např. Ellenberg 1951). U nás byl tento přístup hodnocení stanovišť ku prospěchu zaveden v lesnictví. K čemu vedlo jeho nezavedení v českém zemědělství, vidíme ve velkoplošné struktuře zemědělské krajiny, v každoročních půdních sesuvech na svažitých půdách, ve vodní a větrné erozi, v opakovaném výskytu lokálních povodní. V rozsahu a míře povrchové eroze zemědělských půd obsazuje ČR trvale jedno z předních míst v Evropě: 67,9 % současné rozlohy zemědělských půd je v různém stupni ohroženo vodní erozí, dalších 27,9 % jsou zemědělské půdy náchylné k erozi (Hauptman, Kukul a Pošmourný 2009). Nestojí to vše za zamyšlení nad potřebou výzkumu ekologie krajiny a zavedení systému stanovištního průzkumu a mapování?

● Prostorové plánování

Velmi podobný stav je v řízení vývoje a využívání krajiny a s tím úzce souvisejícího prostorového plánování. V euforii privatizací, restitucí a tržních vztahů po listopadu 1989 se přehlédla stará zkušenost, že trhy jakkoli svobodně vše nevyřeší. Spíše naopak: řízení vývoje a využívání krajiny jako veřejného prostoru je naprosto nezbytné a prostorové plánování je přitom nepostradatelným nástrojem. Jednostrannému tržnímu pohledu na věc napomohla jak nesmyslnost a zkratkatelost totalitního plánování, tak i zdejší neznalost pozitivních zkušeností s prostorovým plánováním, řízením vývoje a využívání krajiny v ostatních demokratických zemích. Někdejší ústav TERPLAN – hlavní metodické pracoviště pro plánování prostorového a územního rozvoje země – byl v průběhu

90. let po částech zprivatizován a tím posléze zlikvidován. Od té doby postrádá ČR řídicí metodické a integrační pracoviště pro plánování vývoje a využívání krajiny. Útvar územního plánování Ministerstva pro místní rozvoj tuto potřebu veřejného zájmu nenaplnil. Jeho činnost se zúžila na řešení aktuálních problémů stavebního rozvoje obcí, dopravní infrastruktury apod. Koncepční otázky vývoje a využívání krajinného prostoru zůstaly na okraji zájmu. ČR je tak – podobně jako v případě absence výzkumné základny – zemí, která dosud nemá vytvořeny struktury efektivního řízení vývoje a využívání krajiny a postrádá tudíž i konsenzuálně dohodnutá pravidla nakládání s krajinou. Výsledky jsou viditelné. A to vše v době, kdy v českém krajinném prostoru den za dnem narůstá potřeba promyšleně motivovaných změn, na nichž bude záviset vývoj a fungování naší krajiny budoucnosti. Jde zejména o výhledové řešení souladu ekonomického rozvoje, dopravní infrastruktury, rozvoje bytové výstavby a výstavby technické infrastruktury s požadavkem zajištění kvality životního prostředí, ochrany přírody, využívání krajiny pro rekreaci, retenci vody v krajině – to vše za podmínek postupující klimatické změny. Řešení, která rozhodnou, zda česká krajina bude v budoucnu krajinou kulturní, nebo vyprázděným prostorem bez kulturního obsahu.

Nová infrastruktura krajiny

Základním problémem, s nímž se musíme v české venkovské krajině vypořádat, je její prostorová struktura zničená (pseudo)průmyslovým provozováním zemědělství a výprodejem jejich částí pro velmi často pochybně koncipovanou zástavbu. Úvahy o možných budoucích přístupech k vývoji krajiny mohou mít tři scénáře:

- Pokračování v dosavadních výhradně ekonomicky motivovaných přístupech k využívání krajiny bez ohledu na jejich ekologické důsledky, je vyloučeno. Takové způsoby využívání likvidují strukturní a biologickou rozmanitost krajiny, jsou v rozporu s principy udržitelnosti, vedou k uniformitě krajiny, rozvracejí její identitu a mnohdy významně narušují krajinný ráz.

- Návrat k dřívější maloplošně využívané krajině není reálný. Nevyhovuje především současným hospodářským podmínkám. Zbytky takových krajin se zachovaly na různých místech, především v členitých terénech, jejichž přirozené utváření nedovolilo zakládání rozlehlých lánů bez ohledu na stanovištní podmínky. Je třeba zbytky těchto krajin chránit a vhodným způsobem o ně pečovat. Jsou dědictvím, které patří ke kulturní a přírodní historii země.

- Převážnou část české venkovské krajiny bude nutné nově prostorově uspořádat a zařídit tak, aby její uživatelská infrastruktura vyhovovala nejen ekonomickým účelům, ale i přírodním podmínkám. Podklady k takovému přístupu je možné získat stanovištním průzkumem a mapováním. Takový přístup zamezí opakovanému pokračování mezi ekologické únosnosti krajiny, které se projevuje především ve vysokém stupni ohrožení erozí a umožní její trvalé ekonomické využívání. Není po-

chyby o tom, že vyhoví i sociálním a kulturním hlediskům využívání krajiny.

Jak již bylo uvedeno, dosavadní uživatelská infrastruktura české zemědělské krajiny se zakládá na velkoplošnosti a na odlišné stanovištní podmínky se nebere ohled. Krajina ČR byla přizpůsobena technice obdělávání půdy a taktó bylo s úspěchem dosaženo nejvyššího stupně uniformity krajiny ve střední Evropě (Wascher 2000). V důsledku velkoplošného způsobu využívání krajiny je v mezinárodním srovnání v české krajině 74 % habitatů hodnoceno jako nevhodných až špatných z hlediska možnosti příznivého vývoje přírody a její ochrany. Podobně je tomu i v případě jednotlivých skupin organismů podléhajících se na biodiverzitě krajiny, jako jsou rostliny, obratlovci nebo bezobratlí živočichové (Miko a Hošek 2009). Tyto údaje zřetelně ukazují, že se vývoj české krajiny neubírá správným směrem – velkoplošné způsoby využívání mění krajinu ve vyprázdněný, života zbavený prostor.

Při současných způsobech využívání zemědělské krajiny zůstává část pozemků ležet ladem. Důvody mohou být různé: může jít o málkové skeletovité půdy, jejichž obdělávání se nevyplatí, zamokřené nívy v okolí drobných pramenišť a vodotečí nebo příkré svahové polohy ohrožené nadměrnou erozí nebo dokonce sesuvem svrchní vrstvy půdy při nadměrných srážkách. Některá z těchto míst jsou z užívání vyřazena dočasně, jiná trvale. Při dosavadním, mnohdy málo kvalifikovaném rozhodování, byla některá zalesněna (a to hlavně smrkem, který již ve stáří 40 let bude napaden houbami a kořenovou hnilobou), jiná zarostla následkem systematického přehnojování sousedních pozemků dusíkatými hnojivy. Při promyšleném přístupu a troše péče by ale bylo možné na těchto lokalitách obnovit značnou část původní ekologické infrastruktury krajiny. O pozitivní vlivu na zvýšení retenční kapacity krajiny není nejmenších pochybností. Často se dá tímto způsobem obnovit dřívější ráz zničený kolektivizací.

Způsob velkoplošného využívání dosáhl nyní takové míry, že se venkovská krajina stala mnohdy nepřístupnou. Bezohledně byly rozorány i prastaré zemské stezky (Květ 2003), polní cesty ode vsi k lesu pře-

6 Z okolí Kyjova. Foto M. Pospíšil

staly existovat, cesty do sousedních vesnic končí na kraji nekonečného lánů a nevedou nikam. Krajina bývá přístupná pouze po silnici. A to v době, kdy stále více volného času poskytuje zejména občanům měst možnost rekreace ve venkovském prostředí, pro pěší turistiku ve volné krajině, cykloturistiku neohrožovanou automobilovým provozem na frekventované silnici.

Založení a údržba ekologické a turistické infrastruktury by nepochybně přispěla i k vytváření pracovních příležitostí, kterých je v současné době na českém venkově značný nedostatek. Nestojí toto vše za zamyšlení se nad potřebou kvalifikovaného řízení vývoje a využívání krajiny? Nad potřebou smysluplného prostorového/krajinného plánování pozemkových úprav? Dosud převážně jednoúčelově motivované pozemkové úpravy by tím mohly dostat mnohem hlubší obsah a smysl.

Času je málo a voda stoupá

Rozhodování o vývoji a způsobech využívání krajiny se nedělá jen pro současnost. Jde zároveň o krajinu budoucnosti. Krajina má paměť (Schama 1995). Na rozhodnutí naší generace závisí, zda v ní budou etická, ekologická a ekonomická hlediska jejího využívání spojena v jeden kulturní celek, ve kterém se dá příjemně žít. Zavedení postupů nakládání s krajinou ve smyslu doporučení Evropské úmluvy o krajině nebude v ČR snadnou záležitostí. Politické rozhodnutí je třeba opřít o kulturní povědomí společnosti ve vztahu ke krajině a o vědecké a profesní znalosti důsledků nakládání s krajinou. V tom prvním může pomoci celonárodní diskuze o krajině. To druhé může podpořit např. zřízení rady pro krajinu, poradního orgánu vlády složeného z vědců a odborníků znalých věci. Na obou čeká česká krajina už dlouho, dokonce až příliš dlouho. Potenciál obnovy opravdu kulturního stavu české krajiny je sice stále ještě značný, ale nikoli nekonečný. V řadě evropských zemí občané dnes vědí, v jaké krajině budou žít zítra. Občanům České republiky zůstává tato informace prozatím utajena. Jak dlouho ještě?